

Jemielity, Witold

Szkolnictwo parafialne w północno-wschodnim Mazowszu

Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego 13, 37-42

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. Witold Jemielity
Łomża

Szkolnictwo parafialne w północno-wschodnim Mazowszu

1. Mazowsze Północno - Wschodnie. Mazowsze dzieliło się na trzy województwa: płockie, rawskie i mazowieckie. Ostatnie składało się z dziesięciu ziem, m. in. łomżyńskiej i wiskiej. W pierwszej znajdowały się powiaty: kolneński, łomżyński, ostrołęcki i ostrowski, w drugiej: radziłowski, wąsoski i wiski. Te dwie ziemie można nazwać Mazowszem Północno - Wschodnim. Podział na województwa, ziemie i powiaty przetrwał do rozbiorów. Po 1795 r. utworzono prowincję Prusy Nowowschodnie o dwóch departamentach, białostockim i płockim. W pierwszym było dziesięć powiatów: białostocki, bielski, dąbrowski, drohiczyński, goniądzki, kalwaryjski, łomżyński, mariampolski, suraski i wigierski; w departamencie płockim sześć powiatów: lipnowski, ostrołęcki, płocki, przasnyski, pułtuski i wyszogrodzki. Rozbito dawną jedność ziem, również powiaty miały inny obszar, na przykład ostrołęcki składał się z dawnych trzech powiatów: ostrołęckiego, ostrowskiego i nurskiego. W Księstwie Warszawskim zachowano podział na departamenty z czasów pruskich, w Królestwie Polskim nadano im nazwy województw, a w 1837 r. nazwy guberni. Powiaty dalej dzieliły się na parafie¹. W 1866 r. znów przybliżyła się jedność administracyjna okręgu Mazowsza Północno - Wschodniego w ramach nowych podziałów na gubernie i powiaty. Gubernia łomżyńska obejmowała nowe powiaty: kolneński, łomżyński, makowski, ostrołęcki, ostrowski (wydzielony z ostrołęckiego), szczuczyński i mazowiecki. W ramach powiatów utworzono gminy, które w zasadzie nie pokrywały się z obszarem parafii. W 1893 r. powiat pułtuski przeniesiono do guberni płockiej, w 1912 r. powiat węgrowski włączono do guberni łomżyńskiej. Dawne ziemie łomżyńska i wiska to ogólnie mówiąc obszary powiatów: kolneńskiego, łomżyńskiego, ostrołęckiego, ostrowskiego i szczuczyńskiego; i te można uznać jako wskazane w tytule opracowania Mazowsze Północno - Wschodnie².

2. Szkolnictwo parafialne. W średniowieczu przy kościołach parafialnych często znajdowały się szkoły. W 1215 r. sobór laterański nakazał utrzymywać nauczyciela przy lepiej uposażonym kościele. W Polsce sprawy szkolnictwa omawiano na synodach metropolitalnych, czyli ogólnopolskich. W 1510 r. na synodzie w Piotrkowie zobowiązano biskupa krakowskiego, by

zwizytował Akademię Krakowską celem usunięcia braków. We wszystkich diecezjach na kierowników szkół katedralnych, kolegiackich i parafialnych należało powoływać ludzi wykształconych i nie budzących zastrzeżeń pod względem moralnym. W 1512 r. synod w Łęczycy polecił plebanom powiadamiać oficjałów okręgowych o włączających się uczniach, jeśli w ciągu trzech dni nie wrócą do szkoły. Można wymierzyć karę, nawet cielesną. W 1539 r. synod w Piotrkowie nakazał zwrócić baczną uwagę na wychowanie młodzieży oraz podkreślił konieczność reformy obyczajów w szkołach. Wezwał też do roztoczenia nadzoru nad nauczycielami domowymi. W 1557 r. synod w Piotrkowie ponowił dawne ustawy o potrzebie częstego wizytowania szkół. Biskupowi krakowskiemu ponownie zalecił dokonanie reformy Akademii Krakowskiej. W 1561 r. synod w Warszawie wezwał do większej troski o szkoły katedralne, kolegiackie i parafialne. W 1607 r. na synodzie w Piotrkowie upowszechniono List pasterski kardynała Maciejowskiego do duchowieństwa parafialnego. Wśród innych spraw, kardynał wypowiedział się o szkolnictwie. Pisał iż szkoła była związana integralnie z parafią i kościołem. Nauczyciel przed objęciem urzędu powinien złożyć wyznanie wiary przed proboszczem. Przedmiotem nauczania dzieci jest: ojciec nasz, zdrowaś, wierzę, przykazania boskie i kościelne. Starsze dzieci niech opanują resztę katechizmu i stosownie do wieku czytanie, pisanie i rachunki. Proboszcz powinien zwracać pilnie uwagę na życie moralne nauczyciela, który ma nosić strój duchowny. Uczniowie nie mogą samowolnie, bez zezwolenia i świadectwa kierownika szkoły, przenosić się z jednej szkoły do innej³.

W początkach XVI wieku szkoła parafialna była zjawiskiem typowym. Szacuje się, że w diecezjach gnieźnieńskiej i krakowskiej około 90 procent parafii posiadało taką szkołę. W diecezji płockiej w tym czasie odsetek parafii ze szkołą był jeszcze wyższy. W 1530 r. w archidiakonacie pułtuskim, obejmującym dekanaty: Ciechanów, Łomża, Nur, Przasnysz, Pułtusk, Wiczna i Wyszków na ogólną liczbę 117 parafii szkoła znajdowała się w 114, to jest 97,43 procent. Zaledwie w trzech parafiach nie było nauczyciela⁴.

Do drugiej połowy XVIII wieku nie istniało państwowe ustawodawstwo dotyczące szkolnictwa. Pierwszym ministerstwem była Komisja Edukacji Narodowej, powstała w 1773 r. Właśnie w tym roku przestał istnieć zakon jezuitów, dotąd właściciel licznych budynków, obszarów ziemskich i zapisów w bankach. Na bazie ich dóbr powstało wspomniane ministerstwo. Szkoły parafialne pozostały jak dawniej, ale już w zależności prawnej od Komisji Edukacji Narodowej. Potwierdził to Sejm Czteroletni, potem rządu Prus, Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Wynikało to m. in. z dawnych podziałów administracyjnych, bowiem parafie obok funkcji kościelnych były najniższymi ogniwami administracji cywilnej. Tak było do 1864 r., kiedy to szkoły powierzono nowo utworzonym gminom⁵.

W tym roku biskup sejneński, Łubieński, tłumaczył duchowieństwu, iż

dotychczasowe stanowisko Kościoła wynikało z samej jego natury oraz z przywileju nadanego przez prawo krajowe. Biskup zachęcał kapłanów, aby włączyli się do tworzenia nowych szkół i w nich pracowali. To nie leżało jednak w planach rządu. W 1876 r. generał gubernator warszawski zastrzegł, iż „szkoły narodowe wyłącznie poddane są świeckiej władzy naukowej i sprawy tychże szkół pod żadnym pozorem nie podlegają przewodnictwu lub jakiemukolwiek wpływowi duchowieństwa”, i przypominał to kilkakrotnie. Po powstaniu styczniowym w Królestwie Polskim nie było już szkół parafialnych w ścisłym znaczeniu tego słowa⁶.

3. Sieć szkolna. Autor przebadał wizytacje biskupie, wizytacje dziekańskie i akta poszczególnych parafii z XIX wieku. Swoje badania opublikował, są więc dostępne i nie ma teraz potrzeby szczegółowo powtarzać. Ogólnie można stwierdzić, że w tym stuleciu prawie w każdej parafii szkoła istniała do 1822 r., potem jej nie było, ponownie otwierano po 1834 r. i znów zamykano w latach sześćdziesiątych. Wiązało się to z obowiązkiem płacenia składki szkolnej do 1822 r. i po 1834 r. oraz z uwolnieniem mieszkańców w innych latach od ponoszenia kosztów na utrzymanie jedynej dla parafii szkoły, niezależnie jak odległe od kościoła były wioski. Gdy nie było szkoły oficjalnie zarejestrowanej, niekiedy uczyli przy kościele wikariusz lub organista a opłacali rodzice danej grupki dzieci. Również po wioskach niekiedy tworzyły się takie grupki prowadzone przez kogoś umiającego czytać i pisać. Po powstaniu styczniowym rząd zabraniał prywatnego nauczania⁷.

4. Nauczyciele. Nauczycielami byli mężczyźni a wyjątkowo i kobiety, m.in. w Ostrołęce i Myszyncu żony miejscowych nauczyciel. Przygotowywali się do zawodu w Instytucie Pedagogicznym, szkołach obwodowych i gimnazjach, nie posiadający takich świadectw składali egzamin przed otrzymaniem posady. W programie nauczania podlegali inspektorom szkół obwodowych, ci dyrektorom gimnazjów⁸.

5. Uczniowie. Dało się ustalić w miarę dokładnie liczbę uczniów. W protokołach wizytacyjnych rozróżniano obecność uczniów zimą i latem, wymieniano liczbę chłopców i dziewcząt. Zimą uczęszczało więcej dzieci, wśród których zawsze przeważali chłopcy. Jednak do szkół chodziło mało dzieci. W 1819 r. w Andrzejewie na ponad 200 w wieku szkolnym, to jest od 7 do 13 lat, zimą uczyło się 52 chłopców i 14 dziewcząt; w Broku na 154 - 30 chł i 16dz; w Czerwinie na 170 - 24 chł i 9 dz; w Kadzidle na 717 - 28 chł i 10dz; w Ostrołęce na ponad 100 - 40 chł i 35 dz; w Ostrowi na 182 - 49 chł i 19 dz. W 1860 r. w Królestwie Polskim było 79,2 % analfabetów, a 17,8% umiało zaledwie czytać. Niewiele się zmieniło pod koniec stulecia. Szkoły parafialne nie były wyznaniowymi. Najwięcej dzieci pochodziło z rodzin katolickich, gdyż katolicy stanowili ponad 80% ludności Królestwa Polskiego. Ale na przykład w 1819 r. w Czyżewie uczyło się w szkole parafialnej 3 żydów, w Jasienicy 3 ewangelików itd.⁹

6. Nauczanie. Według ustawy szkolnej z 1808 r. rok dzielił się na dwa

półrocza: zimowe od 1 października i letnie w tydzień po Wielkanocy do 24 lipca. Dziecko chodziło do szkoły tak długo, aż opanowało cały program, a czyniło to zazwyczaj w dwunastym roku życia. Ustawa szkolna z 1834 r. dzieliła czas nauki w szkołach wiejskich od 15 października do 15 marca, potem następowało drugie półrocze. W miastach nauka trwała dłużej. Do szkoły przyjmowano dzieci od szóstego roku życia a dziewczęta najpóźniej w jedenastym roku życia. Codziennie były cztery godziny lekcyjne, rano lub po południu, gdyż nauczyciel pracował z dwoma grupami dzieci. Obowiązywały przedmioty: religia z historią świętą, czytanie, pisanie i cztery działania arytmetyczne. W miastach niekiedy uczyło dwóch nauczycieli a taką szkołę nazywano dwuklasową; o jednym nauczycielu - jednoklasową. Lekcje odbywały się przeważnie w pomieszczeniach należących do parafii, własnych budynków szkolnych było niewiele¹⁰. Przed powstaniem styczniowym nauczano po polsku, chociaż w latach czterdziestych rząd zalecał wprowadzenie przedmiotu języka rosyjskiego. Po 1872 r. do szkolnictwa wszedł język rosyjski jako obowiązkowy w całym systemie nauczania, z wyjątkiem dwóch godzin tygodniowo na język polski i religię¹¹.

7. Zadanie duchowieństwa. W regulaminie szkolnym pruskim z 1806 r. troskę o szkoły parafialne powierzono Komisji Szkolnej, w skład której w mieście wchodził burmistrz i proboszcz a na wsi właściciel majątku i dwóch gospodarzy. W ustawie szkolnej z 1808 r. mówiono o Dozorze Szkolnym z udziałem dziedzica, proboszcza, burmistrza lub wójta i jednego lub dwóch gospodarzy. W ustawie szkolnej z 1834 r. na opiekuna szkoły wskazano proboszcza lub wikariusza. Z funkcją opiekuna łączyło się ściąganie składek szkolnej, nawet przy pomocy policji. Rząd zalecał, aby biskupi i dziekani wizytowali szkoły¹².

8. Ostrołęka. Parafia w Ostrołęce powstała w 1399 r., kiedy książę Janusz I ufundował kościół i uposażył parafię. Obejmowała ona miasto i dosyć odległe wioski. Była niezbyt liczna, w 1845 r. miała 4631 wiernych, gdy Myszyniec 12666, Kadzidło 6769; ponad 3000 miały parafie Andrzejewo, Brok, Czyżewo, Jasienica, Ostrów. Na terenie parafii mieszkali inni chrześcijanie oraz żydzi. W 1821 r. w Ostrołęce mieście było 117 innych chrześcijan i 486 żydów. W końcu XIX wieku liczba mieszkańców samej Ostrołęki zwiększyła się wyraźnie; w 1908 r. było 11455 osób, w 1921 r. 9145, w tym 5754 katolików; w 1926 r. parafia (z wioskami) liczyła 10670 wiernych¹³.

O życiu kulturalnym Ostrołęki w pierwszych wiekach istnienia jest mało wiadomo. Zapewne była szkoła. Pierwsza pewna informacja o niej pochodzi z 1479 r. Od końca XV wieku w rejestrze Akademii Krakowskiej umieszczono kilku studentów z Ostrołęki i okolic. W 1557 r. ks. Białobrzezki zapisał pewną sumę na bractwo literackie w Ostrołęce, co świadczy o znajomości sztuki czytania wśród mieszkańców¹⁴.

Szczegółowe dane o szkole w Ostrołęce pochodzą z XIX wieku. W 1819r. było 40 chłopców i 35 dziewcząt, 1821 - 60, 1822 - zimą 40 do 60,

1826 - 60, 1827 - 60, 1830 - 56, 1837 - 85 chl. i 16 dz., 1839 - 66, 1841 - 73, 1842 - 33, 1844 - 94, 1845 - 80, 1846 - 60, 1847 - 70, 1856 w maju 20 chl. i 6 dz., 1857 w maju 30. Uczyli w 1819 - 1824 Józef Skwarski i jego żona Tekla, 1837 - 1857 Mateusz Opęchowski. Miejscem nauki w 1819 r. dla chłopców była jadalnia pobernardyńska, a dla dziewcząt dom plebański, gdzie też mieszkali państwo Skwarscy. W 1837 r. podano, iż dawniej była szkoła wzniesiona za czasów pruskich, ale zamieniono budynek na piekarnię. Pod koniec stulecia były trzy szkoły: męska, żeńska i żydowska, a na Stacji Ostrołęce szkoła męska o dwóch nauczycielach i żeńska o jednym nauczycielu¹⁵.

Od 1666 r. w Ostrołęce byli Bernardyni. Ich obecność nie oddziaływała na szkolnictwo, jak Jezuitów w Łomży i Pułtusku, gdzie istniały kolegia z liczną młodzieżą. Bernardyni należeli do grupy franciszkańskiej, byli zakonem żebraczym, nie prowadzili szkół¹⁶.

Przypisy:

¹W. Jemielity, Podziały administracyjne powiatu ostrołęckiego 1919 - 1 990, *Studia Łomżyńskie* 8(1997), s. 78.

²W. Jemielity, *Szkolnictwo w guberni łomżyńskiej*, Warszawa 1994, s. 10.

³J. Subera, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich*, Warszawa 1981, s. 78, 80, 87, 104, 106, 122.

⁴E. Wiśniowski, *Diecezja płocka u progu czasów nowożytnych*, *Studia Płockie* 3 (1975) s. 148.

⁵M. Gzybowski, *Szkolnictwo elementarne na Mazowszu Północnym na przełomie XVIII i XIX wieku w świetle wizytacji kościelnych*, Płock 1987, s. 11.

⁶W. Jemielity, *Szkoły powszechne w powiatach ostrołęckim i ostrowskim w latach 1795 - 1939*, Ostrołęka 1991, s. 8.

⁷W. Jemielity, *Parafialne szkoły elementarne w guberni augustowskiej 1815 - 1848*, *Rocznik Białostocki* 12(1973), s. 248 n.

⁸W. Jemielity, *Szkoły powszechne*, s. 20.

⁹W. Jemielity, *Szkoły powszechne*, s. 6, 16, 19; tenże, *Szkoły parafialne*, s. 244.

¹⁰W. Jemielity, *Szkoły powszechne*, s. 21, 22.

¹¹Por. W. Jemielity, *Język rosyjski w instytucjach kościelnych po powstaniu styczniowym*, *Prawo Kanoniczne* 42(1999), s. 209 - 224.

¹²W. Jemielity, *Parafialne szkoły*, s. 241.

¹³Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka. Dzieje miasta*, wyd. 2, Warszawa 1975, s. 27, 127, 132, 141, 147, 154, 167, 184. *Elenchus cleri saecularis ac regularis dioecesis łomżensis* 1926, s. 43. W. J e m i e l i t y, *Parafie w Ostrołęce*, w: *Ostrołęka na tle innych miast w XIX i XX wieku*, Ostrołęka 1998, s. 81 n.

¹⁴Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka*, s. 39, 40, 52, 58.

¹⁵W. Jemielity, *Szkoły powszechne*, s. 17, 29.

¹⁶Por. W. Jemielity, Kwesty zakonne w diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej, *Studia Teologiczne* 16(1998), s. 203-212. Opracowania W. Jemielity o szkolnictwie: *Gimnazja diecezji łomżyńskiej 1918-1939*, *Łomżyńskie Wiadomości Diecezjalne* 2(1987), s. 74-91; *Gimnazjum męskie im. Piotra Skargi w Łomży 1918-1931*, w: 380 lat szkoły średniej ogólnokształcącej w Łomży, Warszawa 1994, s. 405-415; *Parafialne szkoły elementarne w guberni augustowskiej 1815-1848*, *Rocznik Białostocki* 12(1973), s. 233-265; *Religia w szkołach powszechnych na terenie diecezji łomżyńskiej 1925 - 1939*, *Studia Teologiczne* 8(1990), s. 181-204; *Seminarium łomżyńskie w latach 1939 - 1945*, *Rozporządzenia Urzędowe Łomżyńskiej Kurii Diecezjalnej* 5 - 7(1974), s. 44-55; *Sprawozdanie z wizytacji szkół dyrekcji łomżyńskiej w 1872 r.*, *Studia Łomżyńskie* 8(1997), s. 23-34; *Szkolnictwo powszechne w Puszczy Zielonej*, *Zeszyty Naukowe Ostrołęckie* 12(1998), s. 54-69; *Szkolnictwo w guberni łomżyńskiej*, Warszawa 1994, s. 174; *Szkolnictwo w guberni suwalskiej*, Suwałki 1997, s. 241; *Szkolnictwo w Królestwie Polskim 1866 - 1914*, *Saeculum Christianum* 1(1994), s.125 - 135; *Szkolnictwo w Puszczy Zielonej*, *Zeszyty Naukowe Ostrołęckie* 7(1993), s. 107 - 109; *Szkoły elementarne w powiecie ostrołęckim*, *Studia Teologiczne* 9(1991), s. 203-221; *Szkoły początkowe w powiecie augustowskim i suwalskim w 1898 r.* *Rocznik Suwalsko - Mazurski* 1(1991), s. 57 - 62; *Szkoły powszechne w województwie białostockim 1919 - 1939*, Łomża 1991, s. 139; *Szkoły powszechne w powiecie łomżyńskim 1864 - 1914*, *Studia Łomżyńskie* 3(1991), s. 7 - 32; *Szkoły powszechne w powiatach ostrołęckim i ostrowskim 1795 - 1939*, *Ostrołęka* 1991, s. 67; *Szkoły średnie i zawodowe w województwie białostockim 1919 - 1939*, Łomża 1991, s. 136; *Szkoły żydowskie średnie i zawodowe w Białymstoku*, *Białostoczczyzna* 3(1994), s. 49 - 55; *Wyższe seminarium duchowne w Łomży 1919 - 1975*, *Rozporządzenia Urzędowe Łomżyńskiej Kurii Diecezjalnej* 8 - 10 (1975), s. 5-50; *Wyższe seminarium duchowne w Łomży w dziejach diecezji*, *Rozporządzenia Urzędowe Łomżyńskiej Kurii Diecezjalnej* 4 (1985), s. 93 - 97.